

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לט, תשמ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

במעגלות הזריזות

(עיונים בשורש זר"ז*)

שגור בפינו השורש זר"ז בבנייניו השונים (זרז, זרז, נזדרז) ובשמות המסתעפים ממנו (זריז, זריזות). בחינת מקור השורש מגלה, שאינו לשון מקרא כלל, אלא לשון חכמים שנתגלגל מן הארמית. במקרא משמשים במקומו שני שורשים אחרים באותה משמעות: מה"ר (מהר, מהיר, מהרה); חו"ש (חש, החיש, חיש). בצדם הילכו כמה שורשים, ברובם ציוריים (פירוטס יבוא להלן), שבתרגומים הארמיים ניתרגמו בשורש זר"ז. להלן נדון בכל הלשונות שבמקרא, פעלים ושמות, שניתרגמו בשורש זר"ז, וניווכח שהפעולות הכרוכות בהם מחייבות מאמץ ותנועה זריזה (מסע, מלחמה) או אמצעים המסייעים לכך, כלים ובהמה.

* נעלם ממני, כי כבר מ' מורשת ציין, שהשורש זר"ז משמש תרגום של חמישה שורשים מקראיים ("לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים", רמת-גן תשמ"א, עמ' 157, הערה ** 25).

שלושה פעלים 'חגר', 'אזר', 'שנס' קשורה פעולתם במְתַנִּים, ומשום כך הם מופיעים בליווי המלה 'מְתַנִּים': חגר מְתַנִּיו, אזר מְתַנִּיו, שינס מְתַנִּיו. כשאלישע הנביא ביקש לזרז את גיחזי נערו, שיחוש להציל את בן השונמית ושלא יתעכב כלל בדרכו, מצווה הוא לו: "חגור מתניך" (מלכים ב ד, כט), תרגומו: 'זְרִיז חרצך'. כאן ודאי שהכוונה להליכה מזורזת, אבל השימוש התפשט גם על חגירה מתונה במצבים רגילים. בקידוש אהרן ובניו לעבודה במשכן נצטווה משה "וחגרת אותם אבנט" (שמות כט, ט). תרגמו אונקלוס: 'ותְזַרְזוּ יתהון'. בחוקת המקדש שביחזקאל נצטוו הכוהנים שלא לחגור למטה מְתַנִּיהם שהוא מקום זיעה. "לא יחגרו ביזע" (יחזקאל מד, יח) ניתרגם: 'לא יִזְרוּן'. "ויואב חגור מדו לבושו" (שמואל ב כ, ח) – ויואב 'אָסִיר מְזָרְזוּ לבושוהי'. דעת לנבון נקל כי 'אסיר [קשור] מזרז' הם תרגום כפול ל'חגור'.

השורש אז"ר פעמים שהוא מלווה ב'מְתַנִּים' ופעמים ב'חִלְצִים', והרי שניהם שמות נרדפים. ה' פונה לאיוב ואומר 'אזור נא כגבר חלצִיך' (איוב לח, ג), תרגומו: 'זְרִיז'. שורש זה על ארבעת בנייניו מתורגם בזר"ז: "נאזר בגבורה" (תהילים סה, ז). 'מְזָרְזוּ קָמֹר בגבורתיה'; "ותאזרני שמחה" (שם ל, יב) – 'וְזִרְזַתְנִי חֲדֹא'; "התאזר" (שם צג, א) – 'וְאִזְדָּרְזוּ'.

אס"ר הוא שורש אח לאז"ר, והוא אמור דרך כלל על קשירת הסוסים למרכבה. כשמרד יהוא ביהורם מלך ישראל ציווה יהורם לִרְכֵּב: "אָסֹרוּ" (מלכים ב ט, כא), תרגמו בן עזיאל: 'אִזְדָּרְזוּ'.

"וישנס מתניו" (מלכים א יח, מו) האמור באלהו הנביא –
 לשון יחידי הוא במקרא, תרגמו יונתן: 'וַיִּרְיֹז חֲרָצִיָּה'. ר' דוד
 קמחי, בפירושו הכתוב וב"ספר השרשים", פירשו: ויחגור. חוקרי
 לשון קשרוהו עם 'שנץ' שבמשנה. "שנץ של סנדל" (מקוואות י,
 ד); "כיס של שנצות" (כלים כו, א). לשון דומה מצינו בערבית.
 'שנאץ' אמור על סוס קל מירון. והרי שינוס מְתַנֵּים גבי אליהו
 נעשה לצורך ריצה, ככתוב "וישנס מתניו וירץ" (מלכים א יח,
 מו). בדורות קודמים היה לבוש הגבר והאישה סרוח ומשולשל
 עד העקבים. בתלמוד מסופר על רב אשי, שראה את המלך
 מנשה בחלום ושאלהו: למה עבדתם עבודה זרה? על כך השיבו:
 אילו היית בזמן ההוא היית מגביה שפת חלוקך ורץ אחריה
 (סנהדרין קב ע"ב – בתרגום). פירש רש"י: "היית מגביה שפת
 חלוקך מבין רגליך כדי שתהא קל לרוץ". על לבוש האישה
 אמרו "למה משכן דומה? לאשה שמהלכת בשוק ושפוליה
 מהלכין אחריה" (שבת צח ע"ב). שינוס מְתַנֵּים אפוא אינו רק
 אימוץ המְתַנֵּים לשם התאזרות בגבורה, אלא גם הגבהת שיפולי
 הבגד ונעיצתם באזור כדי להקל את המרוצה. על חיזוק המְתַנֵּים
 מעיד הכתוב "חִזַּק מְתַנִּים, אֶמֶץ כַּח מֵאֵד" (נחום ב, ב).
 לשון דומה אמור על הזרועות בצירוף השורש אמ"ץ המקביל
 לחז"ק. כשהמקרא בא להלל את חריצות אשת החיל מכריז הוא
 עליה "חגרה בעוז מתניה ותאמץ זרועותיה" (משלי לא, יז).
 אימוץ הזרועות קשור גם הוא במאמץ פיסי, ועל כן ניתרגם
 'וזריזת דרעהא'.

בן גבירול בשירתו פירש 'שינס' – חגר, וצירף לו את השם
'אזור':

אֲנִי הָאִישׁ אֲשֶׁר שָׁנַס אָזוֹרוֹ/וְלֹא יָרַף עָדֵי יָקִים אָסְרוֹ
(אני האיש א)

גם אחריו שילבו עם אזור ומסע וכתב:
"שָׁנַסְתִּי מִתְנִי בְּאֶזְרוֹ הַנְּסִיעָה" (תחכמוני, מהדורת
טופורובסקי, תל-אביב תשי"ב, שער ג, עמ' 38)
ומעניין הדבר, שגם הפעלים המקראיים הנרדפים 'מהר', 'חש'
פעמים שניתרגמו ב'זרז'. כיוצא בהם 'העפיל'. רבקה, שחשה
לשוקת להשקות גמליו של אליעזר עבד אברהם, נאמר בה
"ותמהר" (בראשית כד, כ), ותרגם הירושלמי: 'וְזָרְזָת'. משורר
תהילים, שנזדרז בקיום מצוות הבורא, מהלל עצמו ואומר "חשתי
ולא התמהמתי לשמור מצוותיך" (תהילים קיט, ס), תרגמו
הארמי: 'זרזית'. ישראל שעברו על ציוויו של משה ועלו להילחם
בעמלקי ובכנעני נאמר בהם "ויעפילו" (במדבר יד, מד), תרגמו
הירושלמי: 'וְאֶזְדָּרְזוּ בַחשׁוּכָא' [נוסח אחר: וְזָרְזוּ]. אף כאן משלב
התרגום שתי הוראות ל"ויעפילו": זריזות וחושך (עפל = אפל).
נותרו שלושה פעלים (חלוק, נחלץ; חמוש, חמש; הריק),
שענינם זריזות שבמסע ובמלחמה, ואף הם ניתרגמו בשורש
זר"ז.

"חלוק" (דברים לב, כא), "חלוצים" (במדבר לב, לב; דברים
ג, יח) – תרגמם אונקלוס: 'מזרז', 'מזרזין'. וכן בבניין נפעל.
בני ראובן ובני גד מבטיחים למשה "ואנחנו נחלץ חשים"

(במדבר לב, יז), תרגם אונקלוס: 'בְּזָדָרְזוּ'. במלחמת מדיין מצווה משה לישראל "הִחְלֹצוּ מֵאִתְּכֶם אֲנָשִׁים לְצָבָא" (שם לא, ג), אף כאן תרגם אונקלוס 'זָרִיזוּ מִנְכוּן'. על פי אונקלוס דרשוהו בתלמוד (יבמות קב ע"ב) לשון זירוז. אבן עזרא פירשו: 'חגרו חלוציכם'. הוא הדין בהפעיל, "ועצמותיך יחליץ" (ישעיה נח, יא) פירשוהו בתלמוד (יבמות קב ע"ב) – 'זרוזי גרמי' (= זירוז עצמות).

השורש חמ"ש משמש בהוראה זו בבינוני קל ובפיעל. ישראל יצאו ממצרים חמושים, ככתוב "וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים" (שמות יג, יח). המכילתא (בשלח ב, פתיחתא) דרשה את הכתוב: "אין חמושים אלא מזויינים, שהיו מזויינים בחמישה מיני זין". לפי זה נתפרשה התיבה פירוש כפול: גם מלשון 'מזוין' וגם מלשון 'חֲמִשׁ'. כנגדו גזר אבן עזרא 'חמושים' מן 'חֲמִשׁ', שפירושו 'ירך'. וכך כתב: "חגורי חומש למלחמה, כמו חלוצים תעברו" (דברים ג, יח), שפירושו חגורי חלצים. אונקלוס תרגמו: 'ומזרזין'. כזכור קיימו שני השבטים את התחייבותם למשה ללחום עם אחיהם במלחמות עבר הירדן המערבי, שכן הכתוב מעיד עליהם "חמושים עברו לפני אחיהם" (יהושע ד, יב), אף שם ניתרגם 'מזרזין'.

ברעב של מצרים יעץ יוסף לפרעה לאגור בר משנות השבע לשנות הרעב: "וחמש את ארץ מצרים בשבע שני השבע" (בראשית מא, לד). אונקלוס קשר את 'חֲמִשׁ' עם 'חמושים' ותרגם 'ויזרז'.

למעגל 'חלוץ, חמוש' צירף אונקלוס גם 'הריק', שנאמר באברהם שגייס את חניכיו לעזרת לוט בן אחיו. "וירק את חניכיו" (בראשית יד, יד) תרגמו וְזָרְיוּ ית עולימוהי'. ודאי שהוא קישרו עם "אריק חרבי" (שמות טו, ט) שתרגומו 'אשלוף חרבי', והכוונה צידם בחרבות שלופות, ערוכים ומוכנים לקרב.

ומן האדם אל הבהמה. כשאדם יוצא למסע הוא חובש את הבהמה שהוא רוכב עליה. כיצד? קושר אוכף לגבה למושב תחתיו, מעין אזירת מְתַנִּים באדם, ושם רסן בפיה לנהוג בה ולכוונה בהליכה. בעקדת יצחק השכים אברהם אבינו וחבש את חמורו, כמו שנאמר "ויחבש את חמורו" (בראשית כב, ג), תרגם אונקלוס: "וְזָרְיוּ ית חמריה" (וכן במדבר כב, כא; מלכים א ב, מ). מן הכתוב "ויחבש את חמורו" למדו חז"ל כי "זריזין מקדימין למצוות" (פסחים ד, א; יומא כח, ב; תנחומא וירא כב), ואין ספק שהלשון "זריזין" קשור בתרגום "ויחבש".

כאמור למעלן, לא מצינו במקרא שורש זר"ז. אולם זכרו נשתמר בשם החיה 'זרזיר המְתַנִּים' (משלי ל, לא). ומעניין הדבר, שבדומה לפעלים 'אזר', 'חגר', 'שינס' שלכולם גלווית המלה מְתַנִּים' אף השם זרזיר כך. 'זרזיר מְתַנִּים' כלול, לפי הגדרת הפסוק, עם "מיטיבי צעד ומיטיבי לכת" (שם ל, כט). אבן עזרא, בפירושו הכתוב, תלה את השם בזריזות החיה. "כי הוא קל ברגליו ויטיב לכתו, כי בעת הצורך יוכל להשיג טרפו". בעקבותיו המאירי המנמק את צירוף מְתַנִּים' לשם "מפני שהוא צר ודק במתניו, וזו היא סיבת מרוצתו וקלות תנועתו לרדוף אחר

הציד. וזרזיר הוא שם מושאל אליו מצד דקות המַתְנִים כאלו הוא חגור במתניו".

*

שלושה שמות, הנגזרים מן השורשים חג"ר, אז"ר, חל"ץ, ניתרגמו גם הם בשורש זר"ז: חגור-חגורה, אזור וחליצה. חגורות, שעשו אדם וחיה לעצמם בגן עדן (בראשית ג, ז) תרגומם: 'זרזין'. כשכרת יהונתן ברית עם דוד נתן לו לבושו ונשקו שעליו, כולל חגורו (שמואל א יח, יד) ותרגומו: 'זרזיה'.

אחד מסימניו של אליהו הנביא היה אזור עור שבמתניו (מלכים ב א, ח) ותרגומו: 'זרזא דמשכא'. בלשון חכמים נתכנתה החגורה, שקושרין בה את בטן הבהמה לאוכף 'זרז' (זרז האשקלוני – משנה כלים כג, ב) לפי שהזרז לבהמה הוא כחגורה לאדם. בדומה לפועל גם לשם 'אזור' גלויים 'מַתְנִים' ו'חלצִים': "אזור מתניו" (ישעיה יא, ה), אזור חלציו (שם ה, כז). באחד המקראות נכרכו יחד ה'חגור' וה'אזור' "חגורי אזור במתניהם" (יחזקאל כג, טו). תרגם יונתן בן עוזיאל: 'אַסִּירִין זָרְזִין בחרציהון' (פירשה בשם ובפועל).

אבגר אמר לעשהאל, שרדף אחריו: "ואחוז לך אחד מהנערים וקח לך את חליצתו" (שמואל ב ב, כא), תרגומו הארמי: 'זרזיה'. רד"ק פירשו: כלי מלחמה. אחרים – מלבוש. אבן עזרא (זכ' ג, ד) נתן הסבר לשם: חליצתו – חליפתו. דבר שהוא נחלץ ממנו. מכל האמור למעלן למדנו על דרכיהן של שתי לשונות: מה שהלשון העברית עושה בכמה שורשים עושה הארמית בשורש אחד. ובשתייהן צד שווה: קשר הגיוני וענייני בין מטבע לשון אחד לחברו.